

у 1760-х рр.). Спостерігаються певні неточності у підписах: мал. 52 насправді не “План міста Володимира 1916 р.”, а лише фрагмент плану (північно-східна околиця міста). На с. 15 вказано, що фрагмент взятий з історичної довідки ЛКАРМ, проте велика кругла темна пляма у центрі опублікованого плану – насправді позначення місця досліджень 1999–2000 рр., виконане автором рецензії (ілюстрація № 2 у Звіті про розкопки у Володимирі за 1999 р.); рис. 37-38 насправді є не реальним планом міста, а нездійсненим проектом перепланування Володимира (як вказано на с. 167-168).

Фактичні та технічні помилки зрідка зустрічаються в тексті. Так, на с. 139 під “білою ізбою” – школою при Іллінській церкві слід розуміти не мурований будинок, а будинок на Волині (найчастіше дерев’яний) з печами, обладнаними комином; на с. 74, рядок 1 вказано посилання на 112-у публікацію зі списку використаної літератури (має бути 212).

Незважаючи на вказані недоліки рецензована книга дає повну яву про сучасний стан досліджень з даної проблематики. Велика заслуга у її появі належить керівництву Володимирської міськради. Вихід книги в світ своєчасний з огляду на створення у 2003 р. історико-культурного заповідника.

Леонтій Войтович

ВАЖЛИВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XII–XIV ст.

***Бодрухин В.М.* Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002, 304 с.**

Проблеми історії розвитку української державності, зокрема періоду “княжої доби”, дуже рідко стають предметом монографічного дослідження українських істориків. Тому працю луганського історика В. М. Бодрухина можна вітати вже за саму відвагу звернення до такої тематики. Сьогодні далеко не кожен історик у столичному Києві чи Львові взагалі зважиться писати про XII–XIV ст. як часи української державності. Крім того, зміст понять “феодалізм” або “держава” стосовно цього періоду залишається дискусійним. Свого

часу праці І.Фроянова зруйнували монополію схеми Б.Грекова, злегка модернізованої С.Юшковим та Л.Черепніним¹, і ніхто із серйозних науковців вже не розглядає феодалізм як суспільно-економічну формацію, основану на пануванні вотчинного господарства та експлуатації селян-кріпаків. Але дискусія стосовно існування феодалізму чи держави у IX–XIV ст. тільки загострюється². Стараннями, в першу чергу, М.Б.Свердлова³ прихильники існування і феодалізму і держави, до яких також належать В.Бодрухин та автор цих рядків, отримали певну перевагу, хоча до завершення самої дискусії ще далеко.

¹ Фроянов И.Я. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. Ленинград 1974; Його ж. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*. Москва; Санкт-Петербург 1995; Його ж. Генезис феодализма на Руси в советской историографии. *Начала русской истории*. Москва 2001, с.225-328.

² Рогов В.А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии*, Москва 1984; Милов Л.В. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А.В.Кучкина "Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.). *История СССР*, 1986, № 2, с.140-146; Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності. *Український історичний журнал*, 1990, № 10; Толочко О.П. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм на Україні*. Київ 1990; Його ж. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев 1992; Мельникова Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти член-кор. АН СССР В.Т.Пащута*. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. докл. Отв. ред. А.П.Новосельцев. Москва 1992; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993*. Москва 1995; Смолій В., Ричка В. Русь–Україна на шляхах роздробленості. *Історія України*, 1997, № 13; Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Львів 2000, с.367-404, 437-460; Його ж. Середні віки в Україні. Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія*. Чернівці 2003, ч.1, с.17-20; Його ж. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*, 2003, № 4, с.134-139; Данилевский И.Н. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. Москва 2001; Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*, 2001, № 2.

³ Свердлов М.Б. Смерды в Древней Руси. *История СССР*, 1970, № 5; Його ж. Об общественной категории "челядь" в Древней Руси. *Проблемы истории феодальной России. Сборник статей к 60-летию проф. В.В.Мавродина*.

В.Бодрухин плідно працює над дослідженням цієї тематики⁴, при цьому йому вдалося утворити у Луганську, якщо не окрему “школу”, то принаймні “гурток”, залучивши своїх вихованців та учнів⁵. Автор досить добре володіє джерельною базою, зокрема можна відзначити знання археологічних праць та їх використання при обґрунтуванні висновків. Правда, в рецензованій монографії

Ленинград 1971; Його ж. Общественный строй славян в VI – начале VII в. *Советское славяноведение*, 1977, № 6; Його ж. Генезис феодальной земельной собственности в Древней Руси. *Вопросы истории*, 1978, № 8; Його ж. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. Ленинград 1983; Його ж. *Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв.* Санкт-Петербург 1996; Його ж. “Корм – кормление”: Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica*. Санкт-Петербург 1996; Його ж. *Становление феодализма в славянских странах*. Санкт-Петербург 1997; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* Санкт-Петербург 2003.

⁴ Бодрухин В.М. До статусу Новгород-Сіверського князіння. *Сіверянський літопис*, 1997, № 3, с.29-31; Його ж. Особливості розвитку Чернігівського князівства. *Сіверянський літопис*, 1998, № 2, с.28-30; Його ж. Утвердження династії Святославичів у Чернігові. *Сіверянський літопис*, 1999, № 3, с.35-37; Його ж. Ольговичі й Давидовичі. *Сіверянський літопис*, 1999, № 5, с.10-14; Його ж. До питання про характер державності Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції 8-9 лютого 2001 р.* Луганськ 2001; Його ж. *Чернігівська земля-князівство*. Луганськ 2002; Його ж. Переяславщина за татарських часів. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2003, вип. 14, с.123-129.

⁵ Броднікова Н.Л. Формування осередку Чернігівської землі (X–XII ст.). *Вісник Східноукраїнського Державного Університету ім. В.Даля*, 2000, № 2(24), с.8-12; Її ж. Любецький з’їзд та формування території Чернігівської землі. *Вісник Східноукраїнського Національного Університету ім. В.Даля*, 2001, № 4 (38), с.17-21; Її ж. Історичний портрет князя Михайла Всеволодовича Чернігівського. *Вісник Луганського Державного Педагогічного Університету ім. Т.Шевченка*, 2001, № 5 (49), с.24-34; Її ж. До питання про походження назви “Сіверська земля”. *До 80-річчя Східноукраїнського Національного Університету. Матеріали конференції*. Луганськ 2001, с.9-12; Її ж. Святослав Всеволодович з династії Ольговичів: політик та дипломат. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Луганськ 2001, с.11-14; Її ж. Олег Гориславич: герой чи зрадник Чернігівської землі. *Сіверянський літопис*. 2002, № 3, с.12-15; Її ж. Історичний портрет новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. *Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Т.1: Секція “Давня та нова історія України”. Луганськ 2002, с.21-25.

доцільно було б скористатися корпусом грамот та листів Вітовта Кейстуовича, а також десь зазначити про новий виток дискусії навколо джерел В.Татищева. Недоступними для дослідника були і останні праці львівських, як і, почасти київських та московських авторів. Сьогодні це проблема мало не кожного науковця в Україні. Якщо не зміниться на краще система комплектації наших академічних бібліотек, займатися наукою буде неможливо, і не тільки у провінції: далеко не все доходить і до столиці.

Рецензована монографія аналізує зміни в житті давньоруського суспільства удільної доби; стан українських земель-князівств домонгольського періоду; українських земель, які опинилися під владою Золотої Орди, а також української державності у литовську добу. Окремий розділ присвячений утвердженню Тевтонського ордену в Пруссії.

Усі питання і проблеми, поставлені у монографії, надзвичайно актуальні й, рівночасно, не менш дискусійні. Праця безсумнівно корисна і заслуговує на увагу. Слушним вважаємо і широкий погляд на українські землі XIII–XIV ст. не тільки як на Галицько-Волинську державу і території, що знаходилися під її впливом. Автор не забуває про Лівобережжя Дніпра, Переяславщину та Чернігівщину. З багатьма висновками автора можна цілком погодитися, інші продовжують полеміку вже на більш високому рівні. Зокрема не викликає заперечень, “що князівства-землі мали практично всі атрибути державності, а династи цілком самостійно вирішували найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики” (с.296). Доведенню цієї тези я присвятив окреме дослідження⁶, яке, на жаль, не зміг використати В.Бодрухин. Так само не викликає заперечень висновок автора, що зміна Рюриковичів Гедиміновичами в українських князівствах не привела до змін сутності влади, а литовські князі швидко перетворилися у виразників місцевих інтересів.

Мої зауваження також слід розглядати в рамках дискусії з проблем, піднятих у цьому монографічному дослідженні. Невдало, на мій погляд, обрана верхня хронологічна межа дослідження – “реформи” Вітовта Кейстуовича, вірніше його війна з коаліцією

⁶ Войтович Л. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* Львів 1996.

українсько-білоруських князів у кінці XIV ст. не “завершила централізаторські зусилля Великого князівства Литовського”. Ліквідація найбільших удільних князівств, зокрема Сіверського, Київського та Подільського було явищем тимчасовим. Невдовзі Сіверське князівство було двічі відновлене з передачею його такому неспокійному сепаратисту, як Свидригайло Ольгердович. А по смерті самого Вітовта діяльність того ж Свидригайла як великого князя, а потім князя волинського, привела до реставрації старих та утворення нових удільних князівств, в т. ч. потужних Київського та Волинського князівств. Навіть формально удільний період тривав до появи Віленського привілею 1492 р., фактично ж він затягнувся до середини XVI ст.⁷

Розглядаючи зміни у суспільстві, автор на перше місце ставить економічні чинники, тобто фактично з інерцією і далі розглядає феодалізм як щось схоже на суспільно-економічну формацію. У європейській та світовій науці (П.Рот,⁸ В.Менцель,⁹ А.Допш,¹⁰ М.Блок,¹¹ Г.Кравінкель,¹² Ф.Л.Гансгоф,¹³ Ф.М.Стентон,¹⁴ Л.Февр,¹⁵ та ін.) термін “феодалізм” визначається як система стосунків на основі феодів-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fief* (*ф'єр*), англ. – *fee* (*фі*), нім. – *lehn* (*лен*)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвестиції (тобто надання частини цих територій в свою чергу їхнім васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена –

⁷ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи...*, с. 437-460, 485-498.

⁸ Roth P. *Feudalität und Untertanenverband*. Weimar 1863.

⁹ Menzel V. *Die Entstehung des Lehnwesens*. Berlin 1890.

¹⁰ Dopsch A. *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit*. 2 ed. Wien 1921–1922; Id., *Benefizialwesen und Feudalität. Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, 1926.

¹¹ Bloch M. Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne. *Revue historique du droit*, 1928, p.34-75; Id., *Feudalism. Encyclopaedia of the Social Sciences*. Paris 1931, t.6.

¹² Krawinkel H. *Zur Entstehung des Lehnwesens*. Weimar 1936.

¹³ Ganshof F.L. Note sur les origines de l'union du benefice avec la vassalité. *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*. Bruxelles 1937.

¹⁴ Stenton F.M. *The first century of English feudalism 1066–1166*. Oxford 1932.

¹⁵ Февр Л. *Феодалное общество. Його ж. Бои за историю*. Москва 1991, с.146-158.

військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. У XII ст. продовжували домінувати надання бенефіцій та ленів, з яких збирали певні доходи (за винятками хіба Галицької та Новгородської земель), тоді як земельні лени-феоди запанували аж у післямонгольську епоху і тут більше значення мали, мабуть, чинники політичні, ніж економічні.

Важко погодитися і з висновком, що реформи Вітовта ліквідували українську державність. Князі-намісники, подібно до Скиргайла Ольгердовича або Івана Гольшанського продовжували відчувати себе князями удільними, про що свідчить масова підтримка князями зусиль Свидригайла Ольгердовича. Щоб знищити удільні князівства, уряд пішов на підняття земян та боярства до князівського рівня, але навіть Віленський привілей 1492 р. не привів до повної ліквідації удільних князівств.

Можна сперечатися і з іншими положеннями автора (зокрема, напевно, значно більшою була роль міст у Великому князівстві Литовському, особливо із наданнями магдебурзького права), але надто вже дискусійні практично всі проблеми нашої історії досліджуваного періоду. Праця В.Бодрухіна є, на мій погляд, важливим дослідженням з історії України XII–XIV ст. в ході полеміки навколо проблем цього періоду, зокрема проблеми феодалізму та української державності.